

Bues, Almut

Niemiecka historiografia epoki nowożytnej. Stan i perspektywa badań

Przegląd Historyczny 87/3, 597-605

1996

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

ALMUT BUES

Niemiecka historiografia epoki nowożytnej Stan i perspektywy badań

Epoka wczesnej nowożytności w Niemczech obejmuje trzy stulecia: XVI — zdominowane przez reformy polityczne Rzeszy oraz fenomen reformacji, XVII — czyli okres postępującej „konfesjonalizacji”¹ (*Konfessionalisierung*) i związanych z nią działań wojennych jak wojna trzydziestoletnia, oraz XVIII, w którym doszło m.in. do osiągnięcia mocarstwowej pozycji w Europie przez państwo brandenbursko-pruskie².

Sławny bizantynista Georg O s t r o g o r s k y nazwał periodyzację „stopniem historycznego rozumienia”, podkreślając wagę tego problemu dla opisu dziejów. Szczególnie granica czasowa pomiędzy średniowieczem i nowożytnością, a także jasne wyodrębnienie i wewnętrzne cezury „wczesnej nowożytności”, nie zawsze były sprawą jednoznaczna.

Krytyka przyjętego od czasów Christopha Cellariususa (1683) triadycznego podziału: starożytność — średniowiecze — nowożytność została na nowo podjęta po II wojnie światowej, w czasach gdy terażniejszości nie sposób było żadną miarą określić mianem epoki nowożytnej. Poza tym coraz to inne pytania badawcze wyłaniały potrzebę ciągłych przesunięć granic czasowych pomiędzy epokami i nowych prób periodyzacji. Pod wpływem historyków anglosaskich zaczęto dostrzegać *big gap* pomiędzy feudalizmem a kapitalizmem. Według Dietricha G e r h a r d a „*Alteuropa*” wyłoniła się już w XI wieku, a współczesna Europa dopiero w czasach oświecenia, rewolucji przemysłowej i Wielkiej Rewolucji Francuskiej³. Gerhard dostrzegał zatem jedność epoki rozpościerającej się pomiędzy XI a XVIII stuleciem. Inne propozycje przewidywały wprowadzenie okresu przejściowego między średniowieczem a współczesnością⁴. Podczas gdy Herman H e i m p e l chciał, by

¹ Por. niżej, s. 10.

² Cytowane poniżej prace oczywiście nie wyczerpują całości poruszanej tu problematyki. Pomocna jest wybiórcza bibliografia publikowana w czasopiśmie „Frühneuzeit — Info” (ostatnio t. VII, 1996, zesz. 1). W dalszej części artykułu użyto następujących skrótów dla czasopism: GWU — „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht”, HZ — „Historische Zeitschrift”, ZHF — „Zeitschrift für Historische Forschung”. Panu dr Igorowi K ł o k o l e w s k i e m u dziękuję za przetłumaczenie tekstu.

³ D. G e r h a r d, *Alte und neue Welt in vergleichender Geschichtsschreibung*, Göttingen 1962; por. także *Alteuropa — Ancien Régime — Frühe Neuzeit. Probleme und Methoden der Forschung*, hrsg. v. H.E. B ö d e k e r i E. H i n r i c h s, Stuttgart 1991.

⁴ E. H a s s i n g e r, *Die weltgeschichtliche Stellung des 16. Jahrhunderts*, GWU II, 1951, s. 705-718.

epoka nowożytna rozpoczynała się około 1520 wraz z początkiem reformacji⁵, Reinhart K o s e l l e c k cezurę tę umieszczał około 1750 r.⁶ Z kolei Thomas N i p p e r d e y⁷ upatrywał początków nowożytności dopiero wraz z nastaniem epoki napoleońskiej. Hans-Ulrich W e h l e r stawiał pytanie o specyfikę rozwoju Niemiec w dziejach, o zróżnicowanie pomiędzy narodem a państwem, które w przeciwieństwie do Francji, Anglii, czy też Polski wskazuje na późniejsze wykształcenie się więzi ogólnonarodowych w Niemczech. Wspólną cechą tych wszystkich prób periodyzacji jest europocentryzm. Pomijają one odkrycia geograficzne i początki kolonializmu⁸. Ilja M i e c k jako pierwszy użył terminu „wczesna nowożytność” (*Frühe Neuzeit*) i zaproponował następującą periodyzację: czasy przełomu (około 1450-1519) oraz właściwa wczesna nowożytność (1519-1776/1789), którą podzielił z kolei na dwa podokresy: czasy konfesjonalizacji (1519-1648/1659) oraz epokę europejskich mocarstw (1648/1659-1776/1789)⁹.

Przyglądając się osiągnięciom niemieckiej historiografii ostatnich czterdziestu lat w odniesieniu do czasów wczesno-nowożytnych widać wyraźnie tendencje do „deluteryzacji” i „deprusyacji” tej epoki¹⁰. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych nacisk został położony na badania nad absolutyzmem¹¹, zaś w sześćdziesiątych i siedemdziesiątych kontynuowano rozpoczęte jeszcze przed wojną studia nad państwem i społeczeństwem stanowym¹². Lata siedemdziesiąte przyniosły również nowe wyniki badań nad dziejami reformacji¹³, podczas gdy w dziewięćdziesiątych, prym wiodły badania nad historią państwa i prawa dawnej Rzeszy¹⁴. Z kolei na przełomie lat osiemdziesiątych-dziewięćdziesiątych punkt ciężkości został przesunięty na studia nad rodziną. W ostatnich czasach możemy wyróżnić przede wszystkim cztery kręgi zagadnień badawczych: 1) procesy zjednoczeniowe w Europie

⁵ H. H e i m p e l, *Luthers weltgeschichtliche Bedeutung*, [w:] t e n z e: *Der Mensch in seiner Gegenwart*, Göttingen 1957, s. 136-161.

⁶ R. K o s e l l e c k, „*Neuzeit*”. *Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe*, [w:] *Studien zum Beginn der modernen Welt*, hrsg. v. R. K o s e l l e c k, Stuttgart 1977, s. 264-299.

⁷ T. N i p p e r d e y, *Probleme der Modernisierung in Deutschland*, [w:] t e n z e, *Nachdenken über die deutsche Geschichte. Essays*, München 1986, s. 44-59.

⁸ W. R e i n h a r d, *Geschichte der europäischen Expansion. Die alte Welt bis 1818*, Stuttgart 1983.

⁹ I. M i e c k, *Periodisierung und Terminologie der Frühen Neuzeit. Zur Diskussion der letzten beiden Jahrzehnte*, GWU XIX, 1968, s. 357-373.

¹⁰ G. R i t t e r, *Die Neugestaltung Deutschlands und Europas im 16. Jahrhundert*, Frankfurt/M. — Berlin 1967.

¹¹ S. S k a l w e i t, *Das Zeitalter des Absolutismus als Forschungsproblem*, „Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte” t. XXXV, 1961, s. 298-315; K. M a l e t t k e, *Fragestellungen und Aufgaben der neuen Absolutismus-Forschung in Frankreich und Deutschland*, GWU XXX, 1979, s. 140-157; H. L e h m a n, *Literaturbericht Absolutismus und Aufklärung*, GWU XXXVIII, 1987, s. 241-256, 311-324, 373-388.

¹² P o r. G. O e s t r e i c h i I. A u e r b a c h, *Ständische Verfassung*, [w:] *Marxismus im Systemvergleich. Geschichte 5*, hrsg. v. C.D. K e r n i g, Frankfurt/M. — New York 1974, s. 25-54 oraz G. B i r t s c h, *Die landständische Verfassung als Gegenstand der Forschung*, [w:] *Ständische Verfassungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. v. D. G e r h a r d, Göttingen 1969, s. 32-55.

¹³ H.A. O b e r m a n, *Werden und Wertung der Reformation. Vom Wegstreit zum Glaubenskampf*, Tübingen 1977.

¹⁴ P o r. P. M o r a w i V. P r e s s, *Probleme der Sozial — und Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, ZHF II, 1975, s. 95-108.

wczesnonowożytnej; 2) „dyscyplinowanie” i indywidualizm; 3) historia nauki; 4) granice wzrostu gospodarczego (problem ograniczonych zasobów), a także np. dzieje zmian klimatycznych¹⁵.

Przy tym pytania badawcze stawiane w niemieckiej historiografii podlegają częstokroć wpływom francuskim (szkoła *Annales*, *histoire des mentalités*, badania nad epoką oświecenia), włoskim (Carlo G i n z b u r g) oraz anglosaskim (np. *history of mentalities, gender studies*).

Badania nad państwem stanowym i stanowością (Otto B r u n n e r, Otto H i n t z e, Werner N ä f, Gerhard O e s t r e i c h) koncentrowały się na trzech istotnych problemach: 1) korporacji stanowych; 2) struktury zgromadzeń stanowych (system trzykuralny i dwuizbowy); 3) polaryzacji i dualizmu pomiędzy władczą a stanami (*Wahlkapitulationen, gravamina, uchwalanie podatków*)¹⁶.

Niemiecki wkład do badań nad dziejami humanizmu jest w gruncie rzeczy marginalny¹⁷. Aby Warburg Bibliothek została wywieziona po 1934 roku do Londynu; „Bibliographie internationale de l’Humanisme et de la Renaissance” ukazuje się w Genewie, zaś dzieła Erazma wydaje się w Amsterdamie. Dawna koncepcja Jakuba B u r k h a r d t a co prawda wciąż dominuje, lecz wymaga postawienia nowych przekrojowych pytań badawczych. Ważne jest zwłaszcza zagadnienie stosunku humanizmu do reformacji — czy stanowił swoisty rodzaj protoreformacji? Obecnie w Niemczech zajmuje się badaniami nad renesansem kilka środowisk, np. założony w 1976 r. Wolfenbütteler Arbeitskreis für Renaissanceforschung¹⁸, Petrarca-Institut w Kolonii, interdyscyplinarny Institut für Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit na Uniwersytecie w Osnabrück¹⁹ oraz powstałe w 1993 r. Zentrum zur Erforschung der frühen Neuzeit — Renaissance-Institut na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Menem²⁰.

Badania nad dziejami miast, które ostatnio czerpią impulsy z nauk społecznych, ogniskują się w głównej mierze na czterech tematach: 1) problemach przestrzennych w strukturze miejskiej; 2) badaniach nad małymi miastami za pomocą metod mikroanalizy; 3) badaniach kulturowych funkcji poszczególnych grup społecznych oraz demograficznego i gospodarczego wymiaru cywilizacji miejskiej; 4) tematyce relacji miasto — wieś. Badania nad historią miast objęły przede wszystkim XVI stulecie²¹, podczas gdy dla XVII wieku istnieje w historiografii poważna luka. Należałoby tutaj przede wszystkim przyjrzeć się bliżej oddziaływaniom wojen

¹⁵ S. M i l i t z e r, *Klima — Klimageschichte — Geschichte. Status und Perspektiven von Klimageschichte und historischer Klimawirkungsforschung*, GWU XLVII, 1966, s. 71-88.

¹⁶ Ostatnio na ten temat *Stände und Landesherrschaft in Ostmitteleuropa in der frühen Neuzeit*, hrsg. v. H. W e c z e r k a, Marburg 1995.

¹⁷ Por. przegląd stanu badań A. B u c k, *Studien zu Humanismus und Renaissance. Gesammelte Aufsätze aus den Jahren 1981-1990*, hrsg. v. B. G u t h m ü l l e r, Wiesbaden 1991 oraz poświęcone problematyce regionalnej prace O. H e r d i n g a.

¹⁸ Środowisko to wydaje serie: *Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung*.

¹⁹ *Zwischen Renaissance und Aufklärung. Beiträge der interdisziplinären Arbeitsgruppe Frühe Neuzeit der Universität Osnabrück*, hrsg. v. K. G a r b e r, Amsterdam 1988.

²⁰ O zadaniach tego ośrodka zob. *Zentrum zur Erforschung der Frühen Neuzeit, Mitteilungen 1*, Frankfurt/M. 1993.

²¹ F. I r s i g l e r i A. L a s s o t t a, *Bettler und Gaukler, Dirnen und Henker. Randgruppen und Außenseiter in Köln 1300-1600*, Köln 1984; *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500-1620*, hrsg. v. W. R e i n h a r d, Berlin 1966.

na życie miast²². Z kolei takie zagadnienia jak wzrost ośrodków rezydencjonalnych, mniejszości w społecznościach miejskich oraz wpływy kultury oświecenia w miastach charakteryzują problematykę badawczą w odniesieniu do XVIII stulecia²³.

W badaniach nad mniejszościami etnicznymi, religijnymi, społeczno-kulturalnymi chodzi przede wszystkim o bliższe przyjrzenie się metodom „dyscyplinowania” i kontroli stosowanym przez wykształcający się aparat państwa wczesnowożytnego. Wraz z procesem konfesjonalizacji powstają religijne mniejszości (np. bracia hutterowscy), zaś proces dyscyplinowania społecznego wzmacnia marginalizację takich środowisk, jak żebracy, czy innych grup oddających się w powszechnym mniemaniu „niegodnym” zajęciom²⁴. Także rozwój gospodarczy i zamykanie się cechów prowadzi do społecznych perturbacji i presji. Wiele uwagi poświęcono tematyce rozbójnictwa²⁵, czarów²⁶ i prostytucji²⁷. Absolutyzm również narzucił specyficzną rolę takim grupom, jak hugenoci²⁸, Żydzi²⁹, czy Cyganie³⁰. Stąd też konieczna jest dyskusja nad takimi pojęciami, jak tolerancja i społeczny opór³¹.

Historia mentalności (*Mentalitätsgeschichte*) podkreśla perspektywę antropologiczną. Historia kultury³² zostaje tutaj wzbogacona dzięki pytaniom o sferę ludzkich doznań i doświadczeń związanych z relacjami między ciałem a psyche, wiarą a magią, czy wreszcie sprawami płci (*gender studies* — por. czasopismo „Histo-

²² B. R o e c k, *Eine Stadt in Krieg und Frieden. Studien zur Geschichte der Reichsstadt Augsburg zwischen Kalenderstreit und Parität (1584-1648)*, Göttingen 1989 oraz t e n z e, *Als wollt die Welt schier brechen. Eine Stadt im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, München 1991.

²³ E. F r a n ç o i s, *Koblenz im 18. Jahrhundert. Zur Sozial- und Bevölkerungsgeschichte einer deutschen Residenzstadt*, Göttingen 1982.

²⁴ *Soziale Sicherheit und soziale Disziplinierung. Beiträge zu einer historischen Theorie der Sozialpolitik*, hrsg. v. C. S a c h b e i F. T e n n s t e d t, Frankfurt/M. 1986; *Randgruppen der spätmittelalterlichen Gesellschaft. Ein Hand- und Studienbuch*, hrsg. v. B.-U. H e r g e m ö l l e r, Warendorf 1990; B. R o e c k, *Außenseiter Randgruppen, Minderheiten Fremde im Deutschland der frühen Neuzeit*, Göttingen 1993.

²⁵ U. D a n k e r, *Die Räuberbanden im Alten Reich um 1700. Ein Beitrag zur Geschichte der Herrschaft und Kriminalität in der frühen Neuzeit* t. I-II, Frankfurt/M. 1988.

²⁶ W. B e h r i n g e r, *Erträge und Perspektiven der Hexenforschung*, HZ CCXLIX, 1989, s. 619-640; S. S c h w e r h o f f, *Vom Alltagsverdacht zur Massenverfolgung. Neuere deutsche Forschungen zum frühneuzeitlichen Hexenwesen*, GWU XLVI, 1995, s. 359-380.

²⁷ P. S c h u s t e r, *Das Frauenhaus. Städtische Bordelle in Deutschland 1350-1600*, Paderborn 1992.

²⁸ *Die Hugenotten und das Refuge. Deutschland und Europa. Beiträge zu einer Tagung*, hrsg. v. F. H a r t w e g, S. J e r s c h, Berlin 1990.

²⁹ Por. wydawnictwo *Germania-Judaica-Forschung* oraz R.P. H s i a, *Die Juden im Alten Reich. Forschungsaufgaben zur Geschichte der Juden im späten Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, [w:] *Stände und Gesellschaft im Alten Reich*, hrsg. v. G. S c h m i d t, Stuttgart 1989, s. 211-221.

³⁰ E. S c h u b e r t, *Arme Leute, Bettler und Gauner im Franken des 18. Jahrhunderts*, Neustadt/Aisch 1983.

³¹ *Religiöse Toleranz. Dokumente zur Geschichte einer Forderung*, hrsg. v. R. G u g g i s b e r g, Stuttgart 1984; H. G a b e l, *Widerstand und Kooperation. Studien zur politischen Kultur rheinischer und maasländischer Kleinterritorien (1648-1794)*, Tübingen 1995.

³² R. v. D ü l m e n, *Historische Kulturforschung zur Frühen Neuzeit. Entwicklung, Probleme, Aufgaben*, „Gesellschaft und Geschichte” t. XXI, 1995, s. 403-429; H. S c h u l z e, *Mentalitätsgeschichte. Chancen und Grenzen eines Paradigmas der französischen Geschichtswissenschaft*, GWU XXXVI, 1985, s. 247-271; V. S e l l i n, *Mentalität und Mentalitätsgeschichte*, HZ CCXLI, 1985, s. 555-598.

rische Anthropologie")³³. Badania nad różnymi środkami wyrazu i formami protestu charakteryzują historiografię zajmującą się kulturą ludową³⁴. Analizuje ona różne typy i poziomy oporu „warstw zależnych” przeciwko państwowej władzy, elitom gospodarczym, a także kościołowi³⁵. Przy tym wiele uwagi poświęca się obecnie zwłaszcza tzw. ego-dokumentom, tj. źródłom opisowym o wyrażnie subiektywnym charakterze (np. pamiętniki, korespondencja prywatna)³⁶.

Studia nad historią rodziny (*Geschlechtergeschichte*) dostarczają nowych parametrów określających problem społecznego podziału władzy oraz zacierania granic pomiędzy sferą publiczną a prywatną. Chodzi tu zarówno o klasyczne już zagadnienia, jak miasto i czarownice, oraz zupełnie nową tematykę małżeństwa i związków nieślubnych. Gospodarstwo domowe i rodzina jako forma życia społecznego nie są postrzegane wyłącznie w kategoriach ekonomicznych. Wychodzi się z założenia, że małżeństwo jako model dla chrześcijańskiego społeczeństwa implikuje socjalną nierówność, mianowicie dominującą pozycję mężczyzny nad kobietą, która jest z kolei odbiciem stosunków władzy w państwie i społeczeństwie³⁷.

Historia nauki doświadczyła w Niemczech załamania po 1933 roku — okresie emigracji wielu naukowców. Do problematyki powrócono ponownie w latach pięćdziesiątych. Impulsy przysły przede wszystkim z zagranicy oraz z terenu pokrewnych nauk (prawo, literatura). Historia nauki miała być uprawiana interdyscyplinarnie oraz z perspektywy ponadnarodowej; chodziło tutaj o uwzględnienie *scientific revolution* i poszerzenie pojęcia kultury dzięki takim terminom jak np. kultura elitarna czy kultura ludowa. Szczególnie historia uniwersytetów stała się domeną badań z zakresu historii społecznej, w której dają się wyodrębnić następujące nurty: 1) historia instytucji i form prawnych (sposoby finansowania, relacje miasto-universytet); 2) historia społeczna (pochodzenie i mobilność studiujących oraz nauczających); 3) historia wybitnych uczonych i ich poglądów; 4) historia dyscyplin wiedzy i koncepcji nauczania³⁸. Zainteresowanie znalazły także dzieje wczesnonowo-

³³ *Mikro-Historie. Neue Pfade einer Sozialgeschichte*, hrsg. v. H. M e d i c k, Frankfurt/M. 1993; *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, hrsg. v. A. L ü d t k e, Köln 1989.

³⁴ N. S c h i n d l e r, *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit*, Frankfurt/M. 1992.

³⁵ P. B l i c k l e, *Aufbruch oder Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, München 1980; *Aufstände, Revolten, Prozesse. Beiträge zu bäuerlichen Widerstandsbewegungen im frühneuzeitlichen Europa*, hrsg. v. W. S c h u l z e, Stuttgart 1983; A. S u t e r, *Regionale politische Kulturen von Protest und Widerstand im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit. Die schweizerische Eidgenossenschaft als Beispiel*, „Gesellschaft und Geschichte” t. XXI, 1995, s. 161-194.

³⁶ J. P e t e r s, *Wegweiser zum Innenleben?*, „Historische Anthropologie” t. I, 1993, s. 235-249; *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, hrsg. v. W. S c h u l z e, Berlin 1996.

³⁷ C. U l b r i c h t, *Literaturbericht Frauen- und Geschlechtergeschichte*. Teil 1: *Renaissance, Humanismus und Reformation*, GWU XLV, 1994, s. 108-120; G. B o c k, *Geschichte, Frauengeschichte, Geschlechtergeschichte*, „Geschichte und Gesellschaft” t. XIV, 1988, s. 364-391; *Frauengeschichte — Geschlechtergeschichte*, hrsg. v. K. H a n s e n und H. W u n d e r, Frankfurt/M. 1992; H. W u n d e r, „Er ist die Sonn’, sie ist der Mond”. *Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992. W 1995 powstał Arbeitskreis Geschlechtergeschichte in der Frühen Neuzeit: C. S c h r ö d e r, *Geschlechtergeschichte in der Frühen Neuzeit. Ein neuer Arbeitskreis stellt sich vor*, [w:] *L’Homme* 6, 1995, s. 128-131.

³⁸ *Beiträge zu Problemen deutscher Universitätsgründungen der frühen Neuzeit*, hrsg. v. P. B a u m g a r t und N. H a m m e r s t e i n, Nendeln 1987; N. H a m m e r s t e i n, *Die deutschen Universitäten im Zeitalter der Aufklärung*, ZHF X, 1993, s. 73-89.

żytnych akademii³⁹.

Historia prawa, administracji i finansów były uprawiane w głównej mierze przez nie-historyków⁴⁰. Wartościowe opracowania powstały zwłaszcza w Max-Planck-Institut für Europäische Geschichte we Frankfurcie nad Menem⁴¹.

Historia Rzeszy koncentrowała się głównie na następujących zagadnieniach: 1) Rzesza jako instrument integracji i poczucia wspólnoty; 2) wypracowane w niej sposoby budowania konsensu i kompromisu; 3) jej udział w kształtowaniu się nowych form państwowych; 4) wzmocnienie państwowości jako tworu terytorialnego nie zaś narodowego oraz procesu konfesjonalizacji jako podstawowych zasad funkcjonowania Rzeszy; 5) długotrwała rozbudowa aparatu urzędniczego oraz relacje wewnątrz rządzących elit (nieformalne i sformalizowane powiązania osobiste — tzw. *personale Verflechtungen*, stosunki klientalne i lenne jako formy życia społecznego, badania nad życiem dworskim; 6) współzależności instytucjonalne i personalne pomiędzy dziejami poszczególnych regionów a historią Rzeszy; 7) jako postulaty badawcze wysunięto konieczność dokładniejszych studiów nad stosunkami pomiędzy władcami terytorialnymi a cesarzem, a także nad policentrycznością jako swoistą siłą Rzeszy i czynnikiem państwowotwórczym w epoce wczesnonowożytnej⁴².

Poszczególne instytucje Rzeszy znalazły się w ostatnich dziesięcioleciach w centrum zainteresowań dzięki edycji spuścizny aktowej Reichstagu (*Reichstagsakten*). Reichstag, podobnie jak inne typy przedstawicielstw stanowych — Reichskreistag i Reichsdeputationstag, postrzega się w głównej mierze jako instrument koordynacji i integracji polityki na szczeblu Rzeszy⁴³. Zebranie rozproszonego materiału aktowego Sądu Kameralnego Rzeszy (Reichskammergericht) i jego przebadanie przez Deutsche Gesellschaft für Reichskammergerichtsforschung umożliwia postawienie nowych pytań z zakresu historii społecznej (prawo oporu i prawo procesowe)⁴⁴ oraz ukazuje coraz szersze i głębsze przenikanie przez normy prawne (*Verrechtlichung*) różnych dziedzin życia. Nowsze prace poświęcone społecznej pozycji oraz pochodzeniu asesorów i sędziów dzięki analizie matrykuł oraz studiom prozopograficznym ukazują lepiej związki pomiędzy wykształceniem uniwersyte-

³⁹ N. Conrad, *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert*, Göttingen 1982; G. Menk, *Die Hohe Schule Herboren in ihrer Frühzeit (1548-1660)*, Wiesbaden 1981; A. Schindling, *Humanistische Hochschule und freie Reichsstadt. Gymnasium und Akademie in Straßburg 1538-1621*, Wiesbaden 1977; G. Kanthak, *Der Akademiengedanke zwischen utopischem Entwurf und barocker Projektmacherei*, Berlin 1987.

⁴⁰ H. Maier, *Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre*, München 1980; F. Wieacker, *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*, Göttingen 1967.

⁴¹ M. Stolleis, *Pecunia Nervus Rerum. Zur Staatsfinanzierung in der frühen Neuzeit*, Frankfurt/M. 1983; tenże, *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*, Frankfurt 1990.

⁴² Por. *Neue Studien zur frühneuzeitlichen Reichsgeschichte*, hrsg. v. J. Kunisch, Berlin-München 1987.

⁴³ H. Angermeyer, *Der Wormser Reichstag 1495 — ein europäisches Ereignis*, HZ CCLXI, 1995, s. 739-768; H. Neuhaus, *Reichsständische Repräsentationsformen im 16. Jahrhundert: Reichstag — Reichskreistag — Reichsdeputationstag*, Berlin 1982.

⁴⁴ Towarzystwo to wydaje serię: „Quellen und Forschungen zur Höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich”. Przegląd stanu badań daje B. Diestelkamp, *Tendenzen und Perspektiven in der Erforschung der Geschichte des Reichskammergerichts*, [w:] *Frieden durch Recht. Das Reichskammergericht von 1495 bis 1806. Ausstellungskatalog*, hrsg. v. I. Scheurmann, Mainz 1994, s. 453-456; *Geschichte der Zentraljustiz in Mitteleuropa. Festschrift B. Diestelkamp*, hrsg. v. F. Battenberg und F. Ranieri, Köln 1994.

ckim a mobilnością społeczną⁴⁵. Z kolei źródłowe badania nad publicystyką we wczesnonowożytnej Rzeszy umożliwiają lepsze poznanie ówczesnych pojęć i abstraktów. Również kwestie prawno-podatkowe (np. *Gemeine Pfennig* z 1495) zajmują poczesne miejsce w studiach nad historią Rzeszy XVI stulecia⁴⁶.

Inna grupa historyków próbuje opracować problematykę „człowieka z ludu” (*der gemeine Mann*), samorządu komunalnego oraz kooperacji i współdziałania w sprawowaniu władzy⁴⁷.

Wzorców dla niemieckich badań nad epoką oświecenia dostarczyły poszukiwania historyków francuskich. Jednakże w założonym w 1975 roku *Deutsche Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts*⁴⁸, podobnie jak w instytutach w Halle⁴⁹ i Poczdamie⁵⁰, historycy są reprezentowani w mniejszości. Oświecenie jest postrzegane przede wszystkim jako początkowa faza dochodzenia do głosu mieszczaństwa⁵¹, jako obejmujący wszystkie obszary życia ruch reformatorski⁵² oraz jako epoka postępującego „upolitycznienia”⁵³. Dokładniejszym badaniom ma być poddany także rynek księgarski oraz kręgi czytelnicze, jednym słowem kwestie transferu kultury⁵⁴. Głównymi zagadnieniami poruszonymi w studiach nad oświeceniem są: 1) dzieje rozmaitych stowarzyszeń oraz zorganizowanych subkultur (towarzystwa literackie, wolnomularze)⁵⁵; 2) upolitycznienie postaw wśród szerszych kręgów społecznych oraz ich stanowisko wobec rewolucji francuskiej (niemiecki jakobinizm)⁵⁶; 3) problem recepcji kultury i edukacji oświeceniowej w warstwach ludowych⁵⁷; 4) zainteresowanie „ciemnymi” stronami oświecenia, tj. relacjami między racjonalnym a irracjonalnym (badania nad tajnymi stowarzyszeniami i związkami)⁵⁸.

⁴⁵ S. J a h n s, *Die Assessoren des Reichskammergerichts in Wetzlar*, Wetzlar 1987; t e n Ź e, *Das Kammergericht und seine Richter. Verfassung und Sozialstruktur eines höchsten Gerichts im Alten Reich*, Köln 1995.

⁴⁶ P. S c h m i d, *Der Gemeine Pfennig von 1495. Vorgeschichte und Entstehung, verfassungsgeschichtliche, politische und finanzielle Bedeutung*, Göttingen 1988.

⁴⁷ P. B l i c k l e, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch*, München 1981.

⁴⁸ Por. *20 Jahre DGEJ Aufklärungsforschung — Bilanzen und Perspektiven*, „Das Achtzehnte Jahrhundert. Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für die Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts” t. XIX, 1995, s. 155-216.

⁴⁹ *Halle und Osteuropa. Zur europäischen Aufklärung des hallischen Pietismus*, hrsg. v. J. W a l l m a n n und U. S t r ä t e r, Tübingen 1996.

⁵⁰ *Forschungsschwerpunkt Europäische Aufklärung*.

⁵¹ R. K o s e l l e c k, *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1989-1992.

⁵² *Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung*, hrsg. v. R. V i e r h a u s, Heidelberg 1981.

⁵³ *Über den Prozeß der Aufklärung in Deutschland im 18. Jahrhundert*, hrsg. v. H.E. B ö d e k e r und U. H e r r m a n n, Göttingen 1987.

⁵⁴ H. K i e s e l, P. M ü n c h, *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Marktes in Deutschland*, München 1977.

⁵⁵ *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*, hrsg. v. O. D a n n, München 1981.

⁵⁶ H. R e i n a l t e r, *Die Französische Revolution und Mitteleuropa. Seine Gesellschaftstheorien und politischen Vorstellungen*, Frankfurt/M. 1988.

⁵⁷ H. B ö n i n g i R. S i e g e r t, *Volksaufklärung. Bibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850*, t. I: *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780*, Stuttgart 1990.

⁵⁸ M. A g a t h e n, *Geheimbund und Utopie. Illuminaten, Freimaurer und deutsche Spätaufklärung*, München 1987; *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa*, hrsg. v.

Historia kościoła, przyciągająca zawsze baczną uwagę historyków, zaczęła po II wojnie światowej odchodzić od utartych dziewiętnastowiecznych schematów. Rozpoczęto poszukiwać tu najpierw *via media*⁵⁹. Rozpatrywanie dziejów papieżstwa w izolacji od historii kościoła powszechnego jako pierwszy przewyciężył Hubert J e d i n, łącząc zjawisko kontynuacji tradycji z reformami w łonie kościoła katolickiego⁶⁰. W ostatnim czasie powstało wiele opracowań poświęconych społecznym, administracyjnym i finansowym aspektom historii papieżstwa⁶¹.

Dzieje kościoła pojmowane są dzisiaj jako integralna część historii powszechnej, obejmująca całe spektrum ruchów religijnych⁶² i sekciarskich. Można tu wymienić przykładowo prace poświęcone kościołowi reformowanemu⁶³, rozmaitym odłomom anabaptystów⁶⁴, Andreasowi Karlstadtowi⁶⁵, Kasprowi Schwenckfeldowi⁶⁶ i Thomasowi Müntzerowi⁶⁷. Przy tym nacisk kładzie się, zapewne pod wpływem obecnych dążeń ekumenicznych i zjednoczeniowych w Europie, raczej na podobieństwa między wyznaniem oraz ich kulturalne i społeczne znaczenie dla wykształcenia się wczesnonowoczesnego systemu społecznego.

Dość zażarta dyskusja wywiązała się w historiografii w odniesieniu do podstawowych problemów periodyzacji oraz wokół pojęć katolickiej reformy i kontrreformacji. Tego ostatniego terminu użył po raz pierwszy Johann Stephan Pütter w 1776 roku, mając na myśli pojedyncze zabiegi podejmowane przez państwo w celu przywrócenia na łono katolicyzmu ludności protestanckiej. Z kolei Leopold v o n R a n k e określał mianem „kontrreformacji”⁶⁸ całokształt procesu restauracji i regeneracji katolicyzmu. Od czasów Huberta Jedina zwykło się używać równolegle dwóch pojęć, mianowicie „katolickiej reformy i kontrreformacji”⁶⁹. Nowsze

---

H. R e i n a l t e r, Frankfurt/M. 1983; M. W. F i s c h e r, *Die Aufklärung und ihr Gegenteil. Die Rolle der Geheimbünde in Wissenschaft und Politik*, Berlin 1982.

⁵⁹ *Zur Geschichte der Toleranz und Religionsfreiheit*, hrsg. v. H. L u t z, Darmstadt 1977.

⁶⁰ H. J e d i n, *Geschichte des Konzils von Trient*, Freiburg i. B. 1949-1975.

⁶¹ W. R e i n h a r d, *Freunde und Kreaturen. Verflechtung als Konzept zur Erforschung historischer Führungsgruppen. Römische Oligarchie um 1600*, München 1979; t e n z e, *Überleben in der frühneuzeitlichen Stadt. Annona und Getreideversorgung in Rom 1563-1797*, Tübingen 1991; M. V ö l k e l, *Römische Kardinalshaushalte des 17. Jahrhunderts. Borghese — Barberini — Chigi*, Tübingen 1993.

⁶² Przegląd najnowszej literatury daje P. B l i c k l e, *Neuorientierung der Reformationsforschung?* HZ CCLXII, 1996, s. 481-491; H.-J. G o e r t z, *Religiöse Bewegungen in der frühen Neuzeit*, München 1993.

⁶³ B. H. S c h i l l i n g, *Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation”*, Gütersloh 1986.

⁶⁴ C. P. C l a s e n, *Anabaptism. A Social History 1525-1618. Switzerland, Austria, Moravia, South and Central Germany*, Ithaca 1972; H. P e n n e r, *Die ost- und westpreussischen Mennoniten in ihrem religiösen und sozialen Leben, in ihren kulturellen und wirtschaftlichen Leistungen* t. I-II, Weiherhof, Kirchheim-Bolanden 1978-1987; H.-J. G o e r t z, *Die Täufer. Geschichte und Deutung*, München 1988; R. K l ö t z e r, *Die Täuferherrschaft von Münster. Stadtreformation und Welterneuerung*, Münster 1992.

⁶⁵ A. Z o r s i n, *Karlstadt als Flugschriftenautor*, Göttingen 1990.

⁶⁶ *Schwenckfeld and Early Schwenckfeldianism. Papers presented at the Colloquium on Schwenckfeld and the Schwenckfelders*, ed. P. C. E r b, Pennsburg 1986.

⁶⁷ S. H o y e r, *Forschungen zu Müntzer und zur Müntzerinterpretation 1976-1988*, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” t. XI, 1989, s. 984-999.

⁶⁸ *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*. Hrsg. L. v. R a n k e und P. J o a c h i m - s e n, München 1926.

⁶⁹ H. J e d i n, *Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe*, Luzern 1946.

badania podkreślają modernizacyjny charakter katolickiej reformy kościoła oraz wspólne dla wszystkich wyznań w tej epoce dążenie do przeniknięcia codziennego życia intensywnymi formami religijności — zjawisko dla którego ukuto termin „konfesjonalizacji” (*Konfessionalismus*)⁷⁰. Podobne problemy nastęrcza termin „drugiej reformacji” (*Zweite Reformation*)⁷¹, określający przechodzenie ewangelickich terytoriów na kalwinizm. W tym ostatnim przypadku mówi się również o „reformowanej konfesjonalizacji” (*reformierte Konfessionalisierung*)⁷².

Właśnie historia Kościoła ukazuje wyraźnie trudności związane z periodyzacją i wytyczeniem granicy między średniowieczem a nowożytnością, prowadząc tym samym do ciągle nowych dyskusji i sporów⁷³.

*

Obecnie jako najważniejsze postulaty w sferze badań nad epoką wczesnej nowożytności w Niemczech historycy wysuwają: 1) opracowanie leksykonu terminów i pojęć historycznych; 2) studia porównawcze nad dziejami Rzeszy w perspektywie ogólnoeuropejskiej; 3) badania nad historią obszarów peryferyjnych, jak np. Meklemburgii czy Pomorza; 4) badania nad zjawiskiem wielowyznaniowości w Rzeszy; 5) kwestie integrującej roli systemu lennego i różnicującej regionalizmu w ramach Rzeszy; 6) problem reliktywów patrymonialnego (*Haus- und Landesvater*) charakteru władzy w państwie wczesnonowożytnym.

(tłumaczył Igor Kąkolewski)

---

⁷⁰ Ostatnio na ten temat *Die katholische Konfessionalisierung in Europa*, hrsg. v. W. Reinhard, H. Schilling, Gütersloh-Münster 1995; K. Ganzer, *Aspekte der katholischen Reformbewegung im 16. Jahrhundert*, Stuttgart 1991.

⁷¹ J. Moltmann, *Christoph Pezel (1539-1604) und der Calvinismus in Bremen*, Bremen 1958.

⁷² *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland — Das Problem der „Zweiten Reformation“*. *Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte*, hrsg. v. H. Schilling, Gütersloh 1985.

⁷³ H. Schilling, *Luther, Loyola, Calvin und die europäische Neuzeit*, „Archiv für Reformationsgeschichte” t. LXXXV, 1994, s. 5-31.

**E. Niebelski — Lublin's episode of the life of Franciszek Kieniewicz of Polesie
(a contribution to the history of the Kieniewicz family in the 19th century)**

The article is an appendix to the book by Stefan Kieniewicz „Dereszewicze 1863” connected with the history of the Kieniewicz family at the time of the 1863 uprising. The Author presents the materials — unknown up to nowadays — related to the deportation to Russia and submission to the police control (1863-1874) of Franciszek Kieniewicz — an unknown member of the described family. All the materials presented in the article are in the State Archives in Lublin.

RESEARCHES REVIEWS

**A. Bues — The German historiography of the Modern period.
The conditions and perspectives of researches**

The Author presents the development of German historiography of the 16th-18th centuries during the last 40 years. She describes the researches on the problems of periodisation, social history — mainly relations between state and society, history of the protestant reforms, cities, mentality, family, sciences, law, German Reich, Enlightenment and Church. A. Bues presents the influence of foreign historiographies (French, Anglosaxon, Italian) and the non-historical researches (theories of law and literature) on the German works concerning history. She formulates the most important demands for future researches of German historians.

DISCUSSIONS

J. Bardach — The German political system and its influence on Poland in the 13th-14th centuries (in relation to the book of S. G a w l a s, *O kształt zjednoczonego Królestwa. Niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski — For the form of the united Kingdom. The German landlordship system and the genesis of the social and political peculiarities of Poland*).

K. Stopka — The schools of Mediaeval Małopolska in the last monography (in connection with the book of J. R y ś, *Szkolnictwo parafialne w miastach Małopolski w XV wieku — The parish schools in the towns of Małopolska in the 15th century*, Warszawa 1995).

J. Kieniewicz — The global results of the Columbus mistake (in relation to the work of H. C h o ł a j, *Kolumb, Europa i Świat — Columbus, Europe and the World*, Warszawa 1995).

M. Koczyński — The nobility and the state in the 16th-17th centuries — the Swedish model (in connection with the book by J. S a m u e l s o n, *Aristokrat eller förödländ bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523-1611*, Lund 1993).

REVIEWS

ANNOUNCEMENTS

(translated by Eliza Fijałkowska)